

Misbruik en veerkracht

Pierre Tap

(Aprendizagem & Desenvolvimento, Instituto Piaget
Lisboa, 2009, Vol. X, n° 41-42, blz. 25-41)

Samenvatting

Misbruik en veerkracht zijn per definitie met elkaar verbonden. Een persoon is weerbaar voor zover hij of zij een risicovolle situatie heeft meegemaakt en opzettelijk is misbruikt door een andere persoon, groep of instelling.

In deze tekst worden de veronderstelde effecten van *extreme situaties* waarin het subject met de dood werd of wordt geconfronteerd, geanalyseerd. Vervolgens worden de verschillende soorten misbruik besproken (in het bijzonder psychologisch misbruik in verband met narcistische perversie) en de verschillende *strategieën van de overlevende-mishandelde* in kritieke of overgangssituaties. Aan de hand van aan de natuurkunde ontleende metaforen worden de psychologische kenmerken van veerkracht gepresenteerd (volhouden, terugvechten, aanpassingsvermogen, enz.) en hun verbanden met coping, gehechtheid, risico's en interne en externe bescherming.

Aan de hand van het voorbeeld van het model van 7 veerkrachtigheden van Wolin en Wolin worden de essentiële dimensies van dit proces gepresenteerd. Tenslotte toont de auteur de beperkingen aan van het begrip "weerbaarheid", dat te intrapersoonlijk is, en de noodzaak om rekening te houden met de identificatieprocessen, de aard van de relaties en de beleefde situaties en, tenslotte, het belang om de sporen van het trauma en het mogelijk ontstaan ervan, in termen van acting out of herhaling, niet te onderschatten.

Sleutelwoorden: misbruik, weerbaarheid, narcistische perversie, overgang, *ego weerbaarheid*, risico's, bescherming, coping.

Misbruik en veerkracht

Pierre Tap ¹

Misbruik in al zijn vormen is niet nieuw, maar de inspanningen om het op te sporen en terug te dringen, brengen het voortdurend op de voorgrond van de media en de rechtbanken. Mishandeling omvat alle vormen van mishandeling van kinderen die het gevolg zijn van opzettelijk, laakbaar menselijk handelen in de onmiddellijke omgeving dat kan worden voorkomen. Mishandeling omvat lichamelijk geweld (mishandeling en geweldpleging), seksueel misbruik (verkrachting, molest, uitbuiting op video, pornografie, prostitutie), psychologische wreedheid (vernedering, bedreiging, isolement) en grove verwaarlozing (gebrek aan zorg). Deze mishandelingen betreffen vaak kinderen, bejaarden en gehandicapten, maar kunnen ook iedereen treffen die in een koppel, gezin of instelling leeft.

Al deze mishandelingen hebben meestal ernstige gevolgen voor de lichamelijke, geestelijke en sociale ontwikkeling van de betrokkene. Maar uit onderzoek naar *veerkracht* blijkt dat sommige mensen minder kwetsbaar lijken te zijn voor misbruik dan anderen.

Het begrip "*veerkracht*" is nu erg in de mode, zowel in Frankrijk als in Portugal. Het is des te belangrijker om het in vraag te stellen in relatie tot de realiteit die het geacht wordt te verklaren. Zeggen dat iemand "veerkrachtig" is of dat je zelf veerkrachtig bent, zonder te preciseren wat dit woord kan betekenen en zonder vragen te stellen over hoe deze persoonlijke dimensie in de praktijk kan worden gemeten en geanalyseerd, is uiteindelijk uitgaan van het bestaan van een gave, een min of meer magische, aangeboren kracht, die zou verhinderen dat de persoon in kwestie lijdt onder de moeilijkheden en het leed dat anderen in dezelfde situatie doormaken.

Laten we ons dus buigen over de betekenis die in het algemeen aan de term "*veerkracht*" wordt gegeven. Zeggen dat een kind bijvoorbeeld veerkrachtig is, impliceert in de eerste plaats zijn of haar vermogen om weerstand te bieden aan "misbruik" door mensen of omstandigheden.

¹ Professor emeritus aan de Universiteit van Toulouse - Le - Mirail. Directeur van het onderzoek in de psychologie aan het Piaget Instituut.

Veerkracht: het overleven van een extreme situatie.

Ervan uitgaan dat een kind veerkrachtig is, impliceert immers in de eerste plaats dat het een extreme situatie heeft meegemaakt, een gebeurtenis met een hoog risico op disfunctioneren, een "mishandeling" die veel stress veroorzaakt en algemeen ontwrichtende effecten heeft.

Daarom is het van belang van meet af aan aan te geven wat onder een *extreme situatie* moet worden verstaan. Bruno Bettelheim, een Amerikaanse psychoanalyticus, was verantwoordelijk voor een van de eerste analyses van de psychologische gevolgen van een extreme situatie. In 1943 publiceerde hij een artikel met de titel *Individual and Mass Behaviour in Extreme Situations*, dat begint met de volgende informatie: "De auteur bracht ongeveer een jaar door, van 1938-1939, in de twee grootste Duitse concentratiekampen voor politieke gevangenen, Dachau en Buchenwald". Dit artikel werd later opgenomen in zijn boek *Surviving and other essays* (1e druk, 1952), dat in 1979 in het Frans werd vertaald onder de titel *Survivre. De vrede die heerst in een totalitaire maatschappij wordt gekocht tegen de prijs van de dood van de ziel*. Volgens Bettelheim "bevinden we ons in een extreme situatie wanneer we plotseling in een reeks levensomstandigheden worden gekatapulteerd waarin onze oude waarden en coping-mechanismen niet langer functioneren en sommige ervan zelfs het leven zelf in gevaar brengen dat ze geacht werden te beschermen" (op. cit. , 24). In psychosociale termen wordt de extreme situatie niet alleen als "extern" gedefinieerd, het subject is er fundamenteel bij betrokken. "De plotselinge en gelijktijdige ineenstorting van alle (onze) verdedigingsmechanismen tegen doodsangst brengt ons in wat ik, bij gebrek aan een betere term, een extreme situatie heb genoemd" (ibid.). De veerkrachtige zou dus degene zijn die de extreme situatie heeft overleefd. Volgens Bettelheim impliceert *overleven* twee verschillende en toch zeer verbonden tijden:

- het *oorspronkelijke trauma* dat verband houdt met een extreem regime van terrorisme en dat op dat moment de degradatie van de persoonlijkheid veroorzaakt, de vernietiging van het vroegere sociale leven door het ontberen van steun;
- de *daaruit voortvloeiende gevolgen*, in termen van *kwetsbaarheid*, voor het *gehele leven van de betrokkene*.

Maar hoe te leven met een *existentiële moeilijkheid die geen oplossing heeft*? Hoe kan de integratie (innerlijk, psychisch) worden gehandhaafd tegenover de gevolgen van de oude desintegratie? Bettelheim citeert een lezer die hem schreef: "Vele malen in mijn leven heb ik gevoeld dat er *problemen* zijn die niet kunnen worden opgelost, maar *waarmee men moet leven*" (op. cit., 41). De overlevende vraagt "waarom werd ik gespaard", "waarom ik". Het is moeilijk om over eigen vaardigheden of eigenschappen te praten ... dus? geluk? maar schuldgevoelens steken de kop op (als ik het overleefd heb is dat omdat ik de plaats heb ingenomen van iemand

anders die in mijn plaats gestorven is). In Benigni's concentratiekampfilm *Life is Beautiful bijvoorbeeld*, slaagt de vader erin zijn zoon (die het overleeft) te verbergen, voordat hij zelf wordt geëlimineerd. De zoon kan later het offer van de vader met moeite herbeleven. In ieder geval blijft de overlevende zich ervan bewust dat het trauma zijn eigen psychische integratie heeft beschadigd en dat zijn gebruikelijke afweer niet voldoende bescherming heeft geboden.

De overlevende kan dan op drie manieren reageren:

1. Laat de ervaring je vernietigen. Het *concentratiekampsyndroom* treedt in, gebaseerd op het gevoel van onvermogen om zichzelf te reconstitueren, op schuldgevoel en het gevoel van vermeend onrecht: "Ik heb zoveel geleden, en daarbovenop moet ik mezelf rechtvaardigen, verantwoording afleggen!

2. Ontkennen van blijvende gevolgen. De persoon ontkent het beleefde historische feit niet, maar hij ontkent, verdringt of verdringt alles wat in verband kan worden gebracht met de huidige effecten; hij weigert het idee van een noodzakelijke persoonlijke herstructurering of een onvermijdelijke relationele, axiologische of culturele herstructurering. Dit proces kan bewust (ontkenning), voorbewust (ontkenning, verdringing) of onbewust (verdringing) verlopen;

3. worstelen om bij bewustzijn te blijven en proberen om te gaan met de meest verschrikkelijke dimensies voor hem, en in staat zijn om zichzelf te reïntegreren (opnieuw samen te stellen).

In zijn uitstekende boek *The Invisible Spring* (1994) gaat Fisher in op extreme situaties die collectief worden beleefd (oorlogen, natuurrampen, genocide, enz.), maar hij betreft er ook individueel beleefde situaties bij (ziekten, AIDS, ongevallen, verlies van een geliefde, enz.) waarin de mens geconfronteerd wordt met de dood, die van anderen (reeds voortgebracht of gevreesd) of die van hemzelf, als mogelijk, waarschijnlijk of onvermijdelijk ervaren.

In deze tijden van nood dringt de zin en het doel van het leven zich op aan het bewustzijn van de betrokkenen. Het is alsof wij ons alleen zorgen maken over het doel van het leven en de zin van onze identiteit wanneer wij radeloos zijn, in een ondraaglijke situatie verkeren. Zoals Bettelheim (1979) opmerkt, zou deze zoektocht ons in staat stellen de ware betekenis van onze beproeving, of incidenteel die van anderen, te begrijpen, want "de ergste beproevingen worden verzacht zodra men gelooft dat de toestand van benauwdheid omkeerbaar is en dat er zeker een einde aan zal komen" (*op.cit.* 15). Als het leven alle betekenis verliest, voelt de persoon dat zelfmoord een fatale oplossing is. Maar de verleiding om zelfmoord te plegen gaat het vaakst gepaard met een wanhopige schreeuw om hulp, om een antwoord van anderen om de zin van het eigen leven terug te krijgen, wat het enige tegengif tegen zelfmoord is als het gekoppeld is aan de liefde en hulp van anderen (zelfs als de persoon wegloopt van deze hulp en deze afwijst).

Veerkracht en overleving

Daarom moeten wij de hierboven voorgestelde voorlopige definitie van veerkracht nemen en aanvullen. Verklaar dat een kind weerbaar is, impliceert zeker dat het een situatie of gebeurtenis heeft meegemaakt met een hoog risico op disfunctioneren, een "mishandeling" die hoge stress en ontwrichtende effecten heeft veroorzaakt (een restrictieve of extensieve definitie van mishandeling en van het zeer stressvolle karakter van de situatie of gebeurtenis);

Maar dit kind is per definitie alleen veerkrachtig als het in staat is geweest deze situatie te doorstaan, deze gebeurtenis te doorleven zonder grote ontwrichtende gevolgen voor zijn of haar psychologische en sociale ontwikkeling; vandaar de vraag naar de definitie van normale psychologische ontwikkeling, normaal gedrag. We kunnen er inderdaad van uitgaan dat de mens gedurende zijn hele leven met meerdere problemen wordt geconfronteerd, meerdere conflicten moet beheren of overwinnen. Deze conflicten vergemakkelijken zelfs hun subjectieve dynamiek (een subject zijn dat niet onderworpen of vervreemd is) en hun persoonlijk vermogen om keuzes te maken, zich via projecten te oriënteren, zin te geven aan hun moeilijkheden zelf. We mogen natuurlijk niet vergeten dat deze persoon leeft en vooruitgaat in sociale contexten die hun systemen van regels (instellingen) omvatten en geharmoniseerde of tegengestelde systemen van waarden (culturen) propageren. Met andere woorden, sociale structuren dragen betekenissen in zich die hun legitimiteit vinden in culturele werken, geloofssystemen en verklaringen van de wereld en van het leven, die de persoon zich zal toe-eigenen, transformeren of verwerpen. Op dezelfde manier beïnvloeden sociale veranderingen noodzakelijkerwijs persoonlijke veranderingen. Het is van belang deze dynamische verbanden te analyseren (Esparbès-Pistre en Tap, 2001). De voortdurende confrontatie van subjecten en instellingen veroorzaakt, tussen de eerste en de laatste, een echte "interstructuratie" (Baubion-Broye, Malrieu en Tap, 1987). Er is niet alleen sprake van interacties of transacties, maar ook van wederzijdse structurering of destructurering.

De beschrijving en analyse van de subjectieve kant van dit proces maakt een beter begrip mogelijk van de conflictueuze evolutie en de strategieën van de persoon door middel van vier fasen, waarvan de duur sterk kan variëren (van enkele dagen tot verscheidene jaren) en die zich waarschijnlijk zullen herhalen:

- de fase van *meervoudige verankering en sociaal-cultureel houvast*: het subject construeert voorstellingen, waarden en gedragswijzen, in een complex samenspel van interpersoonlijke

relaties (dual en meervoudig) en sociale relaties (proximaal of distaal), door conditionering, imitatie, identificatie en attributieve internalisering;

- *Conflictuele onthechting*: het subject ervaart conflicten, is het voorwerp van onevenwichtigheden, bevindt zich in een positie van onthechting, ontworteling en crisis. Gewoontegedrag dat ongepast is geworden moet plaats maken voor ander gedrag dat het mogelijk maakt de crisis te boven te komen. Het subject dat geconfronteerd wordt met een totaal nieuwe situatie, in crisis, in conflict of in breuk, zal inderdaad zijn gebruikelijke strategieën moeten laten varen. Hun *stijl* (persoonlijke conformiteit, persoonlijk referentiekader) wordt in twijfel *getrokken*. Het is niet langer voldoende om voor aanpassing te zorgen. Omdat hij geen gebruik kan maken van de gebruikelijke regelingen, zal hij risico's moeten nemen, naar nieuwe oplossingen moeten zoeken en meer aangepaste strategieën moeten toepassen of uitvinden.

- het *mobiliserend herstel* is precies de fase waarin het subject in een crisissituatie zijn eigen conflicten onder ogen probeert te zien, aan te pakken of op te lossen, door nieuwe sociale banden aan te knopen, nieuwe netwerken van wederkerige hulp;

- de laatste fase van *creatief ondernemerschap* kan alleen plaatsvinden als de mobilisatie heeft geleid tot momenten van individuele of collectieve prestatie en uitvinding. Tijdens deze *uitvoeringsfase* worden nieuwe ankers gecreëerd door het evenwicht te herstellen, waardoor het ontstaan van een nieuw instituut wordt vergemakkelijkt. (Baubion, Malrieu en Tap, *op.cit.*).

Van extreme situatie tot misbruik

De eerste opmerkingen over de definitie van veerkracht zelf brachten ons ertoe het te koppelen aan extreme situaties en aan *misbruik*. Dit laatste wordt soms zeer restrictief gedefinieerd als fysiek geweld (thuis of in een instelling), met name seksueel misbruik. Andere auteurs stellen ruimere definities voor. Zo hebben twee Zwitserse psychiaters, Maurice Hurni en Giovanna Stoll, twee onthullende werken gepubliceerd over wat "psychologisch geweld" kan worden genoemd. Beide boeken gaan over *narcistische perversie*: "*La haine de l'amour. La perversion du lien*" (1996) en "*Saccages psychiques au quotidien. Narcistische perversie in gezinnen*" (2002). De notie van narcistische perversie is uitgebreid ontwikkeld in het werk van Stoller (1975), Racamier (1987, 1992, cf. Bayle, 1997), Eiguer (1989, 1991, 1995, 1997, 1999, 2001) en Hirigoyen (1998, 2001). Natuurlijk, zoals Eiguer ons terecht in *On the Proper Use of Narcissism* in herinnering brengt, weten we intuïtief allemaal dat we een beetje van onszelf

moeten houden en op onszelf moeten vertrouwen om in het leven te slagen. Hij voegt er echter aan toe: "twee tendensen botsen. De eerste ziet narcisme in een wezenlijk disfunctioneel perspectief, dat leidt tot schadelijk, egocentrisch en hatelijk gedrag ... De tweede trend is gevoelig voor narcistische tekortkomingen die een prioritaire behandeling verdienen voor steun en troost. De voorstanders ervan ... wijzen op het effect van trauma en misbruik, waarvan de gevolgen niet kunnen worden herleid tot onbewuste fantasie alleen" (1999, 23-24).

Wat de "misbruiker" en zijn slachtoffer gemeen hebben, zou men kunnen zeggen, is narcisme, pervers en afwijkend bij de eerste, ernstig misbruikt bij de tweede. In dit verband bespreekt Eiguer *seksuele perversies* (2001), Racamier concentreert zich op de kwestie van *incest* (1991, 1992, 1995) en Hirigoyen analyseert de oorzaken en gevolgen van *morele intimidatie*, zowel in het dagelijks leven (1998) als in het beroepsleven (2001).

Psychisch geweld is dus het werk van *manipulatieve narcistische perverselingen*. Dit geweld is veel minder zichtbaar; de manipulatieve viezerik gebruikt verleiding, vernedering en chantage om zijn doel te bereiken. Dit verkapte terrorisme komt van een persoon die doof is voor het lijden van anderen en die geen schaamte of berouw kent. Hij zou zich laten leiden door een haat tegen tederheid "en tegen alles wat het hart doet smelten". Het kind van manipulatieve en perverse ouders klaagt zelden over misbruik omdat hij of zij het negatieve beeld van zichzelf dat zijn of haar ouders projecteren heeft geïnternaliseerd. De ouders hebben ze misschien niet gewild. Hurni en Stoll citeren deze verschrikkelijke zin die een moeder tot haar dochter richt, in het bijzijn van getuigen: "Ik bewonder je, mijn lieveling, dat je je zo goed staande hebt gehouden terwijl ik alles deed om je te aborteren". Er zijn woorden die het verlangen doden om te bestaan, om te verlangen, om zichzelf te zijn. Deze perversiteit blijft niet beperkt tot het gezin en wordt zelden bestraft. Het is gebaseerd op een *gevoel van almacht*, buiten de wetten die perverselingen graag overtreden (zonder betrapt te worden). Wat de geciteerde auteurs verbaast, is dat perverse manipulators niet alleen ongevoelig zijn voor de gevoelens van anderen, maar ook de indruk wekken niet te lijden, en er zelfs van te genieten.

Er zij op gewezen dat in de voorbeelden die van veerkracht worden gegeven, zelden sprake is van dit soort misbruik. Meestal verwijzen ze naar oorlog, overleven in concentratiekampen, de gevolgen van alcohol of drugs, afranselingen, verkrachting en incest, enz. Het is dus aangewezen om veerkracht in deze oorspronkelijke context te analyseren. Het is derhalve dienstig het weerstandsvermogen in deze oorspronkelijke context te analyseren. Maar het begrip "*misbruik*" en "*veerkracht*" moeten samen worden verruimd.

Overgang en veerkracht

De term *overgang* wordt vaak gebruikt als een eenvoudig synoniem voor *verandering*. Maar het impliceert een bepaald soort verandering, in de continuïteit van een reis. Afgeleid van het Latijnse *transire* (sterven), werd overgang voor het eerst geassocieerd met doodsangst, de overgang van leven naar dood. Vandaag betekent de overgang vergemakkelijken, gelukkig op een meer algemene manier, een breuk vermijden, de crisis op een meer continue en soepele manier beheren, de band behouden en tegelijk de relatie transformeren door er een andere betekenis aan te geven. Is dit niet de manier om de co-ouderschap relatie te begrijpen? "In hoeverre moeten ex-echtgenoten die gemeenschappelijke kinderen hebben, samenwerken na hun scheiding? (Cloutier, 2001). Dit is de paradox: de breuk maakt een einde aan de echtelijke relatie, maar schakelt de rol van ouder niet uit: wij zijn vader of moeder voor het leven, "het kind scheidt niet". Wij moeten dus *doorgaan, maar het soort relatie veranderen*, een band in stand houden, maar dan één die niet meer gebaseerd is op de liefde van de ex-echtgenoot of op seksualiteit. *"De uitdaging van het co-ouderschap bestaat erin een functionele ondersteuningsrelatie tussen de ex-echtgenoten te ontwikkelen op andere grondslagen dan de relatie tussen de echtgenoten, waarbij uitingen van vijandigheid en bezorgdheid tot een minimum worden beperkt omdat zij nadelig zijn voor de aanpassing"* (Cloutier, op. cit., 86).

Co-ouderschap kan dus de *overgang* vergemakkelijken, als het wordt opgevat als een *beweging en overgang (proces) van toestand A (verleden tot echtscheiding) naar toestand B (alleenstaand ouderschap of recompositie of eenzaamheid)*. In ieder geval is de overgang alleen mogelijk als er transacties worden verricht om de communicatie en de organisatorische efficiëntie te verbeteren: *elke transactie vereist compromissen die voor iedereen aanvaardbaar zijn.*²

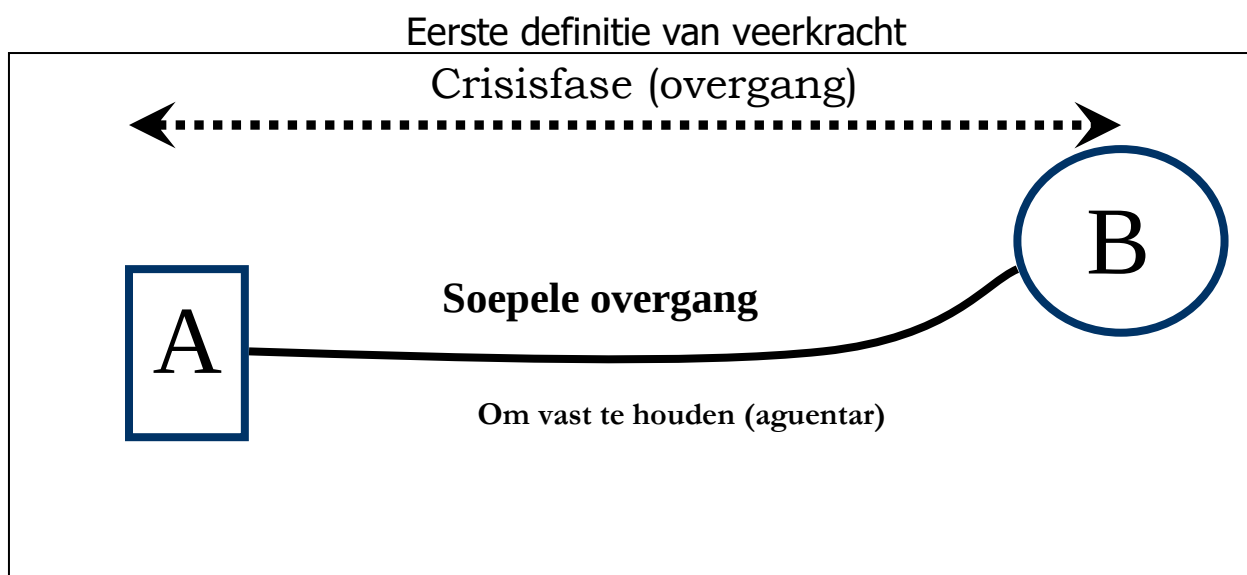
Maar hoe kunnen we de grote verschillen verklaren in de aanpassing van ex-echtgenoten en hun kinderen in de manier waarop zij met de verandering omgaan en de overgang vergemakkelijken?

We hebben gezien dat een aanzienlijk aantal kinderen uit eenoudergezinnen niet al te veel last leek te hebben van de nieuwe leefomgeving of van hun nieuwe levensomstandigheden.

² In de termen van Habermas (1987) is co-ouderschap een moeilijke oefening, omdat het bestaat uit het articuleren van instrumentele en intentionele rede (efficiëntie, rationaliteit, enz.) met communicatieve rede (goede vriendschap, met elkaar praten, weinig vijandigheid, enz.). Slechts één op de vier ouders doet deze inspanning.

Veerkracht, uithoudingsvermogen, stijlen en strategieën

Het begrip *veerkracht* heeft een dubbele betekenis: het eerste duidt op *het vermogen van een lichaam om een schok te weerstaan* (van het Latijnse *resilientia*), dat Bettelheim in verband brengt met het vermogen om het oorspronkelijke trauma zonder grote moeilijkheden te ondergaan. In psychologische termen kan deze eerste betekenis worden geconcretiseerd met de uitdrukking "vasthouden" (*aguentar* in het Portugees).

Een andere betekenis introduceert het idee dat het negatieve effect van het trauma wordt *beëindigd, geannuleerd* (van het Latijnse *resilire*, b.v. *een contract annuleren*); er zou een terugkeer zijn naar de vorige toestand. Deze tweede betekenis wordt ook gebruikt door natuurkundigen wanneer zij verwijzen naar de *soepelheid* van een voorwerp dat na druk terugkeert in zijn vroegere vorm, bijvoorbeeld de *veer* (mola).

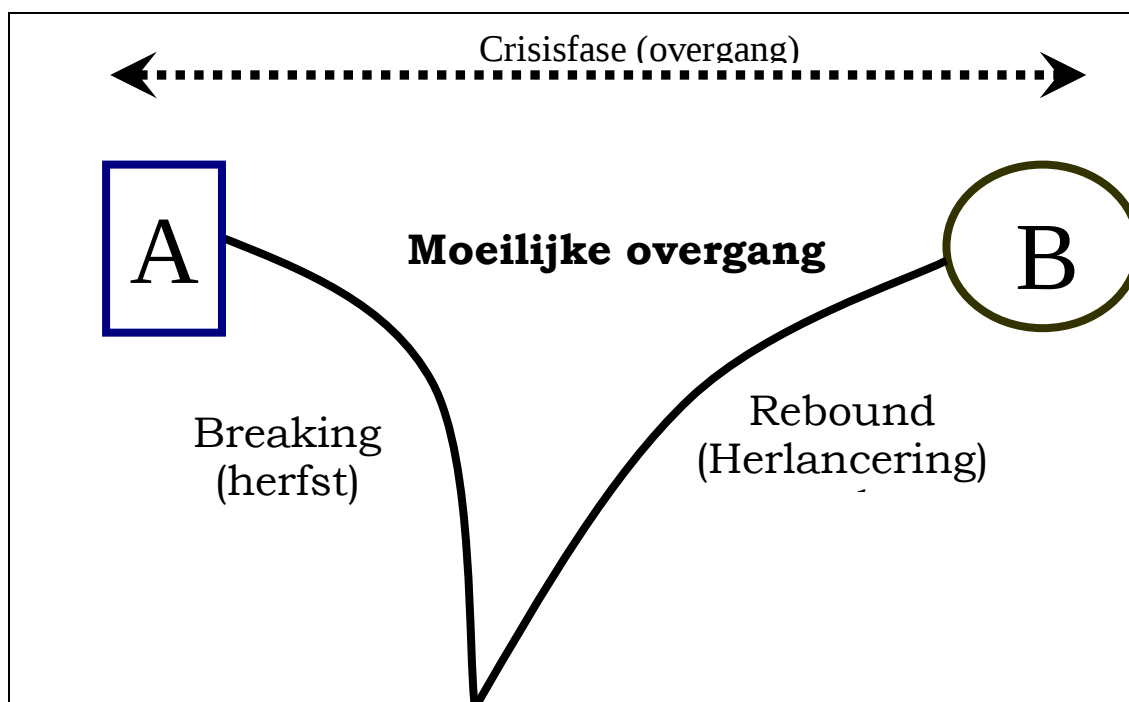
Veerkrachtig zijn is dus in de eerste plaats *in staat zijn de gevolgen van een schok op te heffen* (cf. *resilientia* = veerkracht, opheffing). Soms kan ontkenning (van de realiteit van de feiten of de situatie) nuttig zijn. We kunnen zeggen dat "vasthouden" door ontkenning of door afstand te nemen een *vloeiende overgang* is: de breuk wordt niet als zodanig ervaren; het conflict wordt niet waargenomen, of, als dat wel het geval is, destabiliseert het de persoon niet. Maar dit kan slechts schijn zijn: het vasthouden dat met het "vasthouden" gepaard gaat, kan interne moeilijkheden veroorzaken, of deze moeilijkheden kunnen in de loop van de tijd, geleidelijk, door slijtage, worden uitgesteld.

Maar er wordt een tweede definitie van resilience (gekoppeld aan het werkwoord *resilire*) gebruikt, optimistischer? realistischer? We zouden hier kunnen spreken van een *moeilijke overgang*: de breuk en de gevolgen ervan worden niet ontkend, maar de persoon zal "de helling weer opgaan", vechten tegen depressie of vijandigheid, weer op het rechte pad komen, "opnieuw op de goede voet beginnen", enz.

Zoals Vanistendael (1998) opmerkt, wordt veerkracht in ieder geval geassocieerd met "het vermogen om te slagen, om positief te leven en zich te ontwikkelen, op een sociaal aanvaardbare manier, ondanks stress of tegenslag die normaliter een ernstig risico op een negatieve uitkomst inhouden". Maar waar komt dit veerkrachtig vermogen, of omgekeerd, deze kwetsbaarheid voor moeilijke situaties, vandaan? Ligt de *sleutel om veerkrachtig te worden in het verleden*, in genen of temperament, of in het vermogen om te leren "leven met de slagen van het lot met een gelijke ziel"?

Wanneer Fisher zijn boek *The Invisible Spring* (1994) titelt, introduceert hij dit beeld van een vermogen om *terug te stuiteren* uit een fase van druk - verdringing - depressie, om terug te *stuiteren* (resalter) maar dan in staat te zijn om *het evenwicht te herstellen*, om terug te keren tot kalmte. Dit proces is uiteraard van toepassing op vele situaties, zelfs indien zij niet objectief "extreem" zijn. Maar wat belangrijk is, is hoe het subject de situatie ervaart; deze kan voor hem of haar dramatisch zijn, zelfs als anderen het belang ervan minimaliseren. *Veerkracht* wordt in Canada veel gebruikt als synoniem voor weerbaarheid. Zo publiceert het Department of Supply and Services Canada (en met name zijn *Office of Alcohol, Drugs and Dependency Issues*) al sinds 1995 materiaal over *weerbaarheid* op het internet. *Relevantie in de context van gezondheidsbevordering*. Veerkracht wordt als volgt gedefinieerd: "*Veerkracht is het vermogen van individuen en systemen (gezinnen, groepen en gemeenschappen) om met succes het hoofd te bieden aan een risicovolle of zeer ongunstige situatie. Dit vermogen ontwikkelt zich en verandert in de loop van de tijd. Het wordt versterkt door beschermende factoren in het individu of in het systeem en de omgeving, en draagt bij tot het behoud of de verbetering van een goede gezondheid.*" (Mangham, C., McGrath, P., Reid, G. & Stewart, M., 1995)

Tweede definitie van veerkracht

Flexibiliteit op deze manier bevordert meestal een zeker *uithoudingsvermogen*. Flexibiliteit en uithoudingsvermogen worden vaak beschouwd als persoonlijkheidskenmerken die deel uitmaken van een *levensstijl*. Laten we dus het begrip levensstijl analyseren in relatie tot de identiteit van de persoon. Erikson (1950, 1968) stelt bijvoorbeeld voor een onderscheid te maken tussen *persoonlijke identiteit* en *ego-identiteit*. Het eerste zou beperkt blijven tot twee kenmerken: de perceptie van *zelf-samenhorigheid*, van existentiële continuïteit, en de perceptie dat anderen deze gelijkenis en continuïteit erkennen. Anderzijds zou de *ego-identiteit* verbonden zijn met de *ego-kwaliteit van dit bestaan*. De articulatie tussen deze twee identiteiten zou de *stijl van individualiteit vormen van de persoon* die, door zijn of haar eigen kenmerken, ertoe zou komen *authentieke* en *zinvolle* relaties met andere mensen aan te gaan.

Stijl is dus gebaseerd op de *eigen kenmerken van het onderwerp*. Het impliceert een zekere persoonlijke stabiliteit en conformiteit, een zekerheid over het bestaan en de waarde van het zelf, het feit dat men zichzelf als hetzelfde beschouwt. De *strategieën daarentegen* worden verwoord in de relatie die het subject legt tussen zijn spanning om iets te bereiken en de situatie die zijn vooruitgang belemmert of verhindert (situationele eisen, onzekerheden, nieuwe dingen die als gevaarlijk worden ervaren). Deze articulatie krijgt voor hem een betekenis, in positieve of negatieve zin, in termen van na te streven doelstellingen, te vinden middelen, te doen herleven zelfrespect, te herstellen controle. Het is deze articulatie die meer of minder soepel en flexibel kan zijn, of stijf, of onbestaand. Wanneer Bettelheim het belang van (interne) integratie

tegenover de uiterlijke situatie oproept, is het inderdaad deze articulatie die op het spel staat; maar hij toont het belang aan van de soliditeit van interne referenties (waarden, overtuigingen) of van *het herstel* ervan wanneer de psychische integratie beschadigd is. Er wordt dus meer nadruk gelegd op stijl, zonder echter het belang van aanpassing aan de situatie en de strategieën of tactieken die dit vergemakkelijken, te minimaliseren.

Flexibiliteit kan worden omschreven als het vermogen van het individu om nieuwe *strategieën* te ontwikkelen, om strategieën die ineffectief of irrelevant zijn geworden te laten varen (Rowland, 1989, Mages en Mendelsohn, 1979), hetgeen een goede aanpassing zal bevorderen. Deze aanpassingsflexibiliteit impliceert het vermogen om concessies te doen, om zo goed mogelijk met tegenstrijdige eisen om te gaan. (Esparbès-Pistre en Tap, 2001; Vinay, Esparbès-Pistre en Tap, 2000)

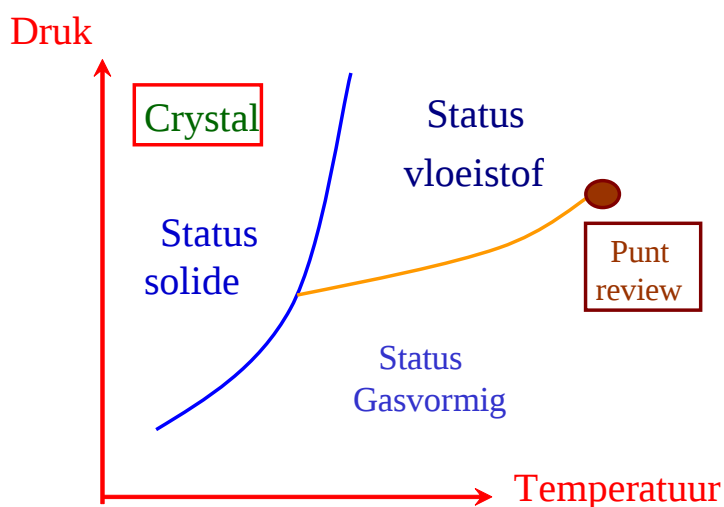
"Elke *strategie* wordt gekenmerkt door de articulatie, in een individuele of collectieve actor, van een afgeronde interne logica en realiserende gedragingen. Het impliceert de uitvoering van een investeringsenergie en een beslissingsdynamiek, bij de bepaling van (intermediaire of definitieve) doelstellingen, bij de keuze van (materiële of symbolische) middelen en bij de follow-up van trajecten die de uitwerking of de uitvoering van een project vergemakkelijken" (Tap, Esparbès, Sordes-Ader, 1995).

De activering van het strategisch proces impliceert de dynamische articulatie van drie onontbeerlijke en onafscheidelijke elementen: de *actoren* (individueel of collectief) met hun middelen, beperkingen en mogelijkheden, de *situatie* met haar aard, beperkingen en inzet, en de door de actoren nagestreefde *doelstellingen* (Camilleri et al. , 1990).

De strategieën maken deel uit van een ruimer proces, het *personaliseringsproces*, dat het beheer van de huidige situatie omvat (*copingstrategieën, aanpassing*), de bevestiging of verdediging van de identiteit, heden en verleden (*identiteitsstrategieën, verankering, gehechtheid, bevestiging van het Ik of Wij*), het zoeken naar erkenning van een sociale positie (*strategieën van positionering en sociale verbintenissen, socialisatie, legitimering, erkenning*) en de oriëntatie op een toekomst, die *projectstrategieën* omvat (anticipatie, openheid, zoeken naar wegen).

Veerkracht, aanpassingsflexibiliteit, stress en overgangen: metaforen uit de fysica

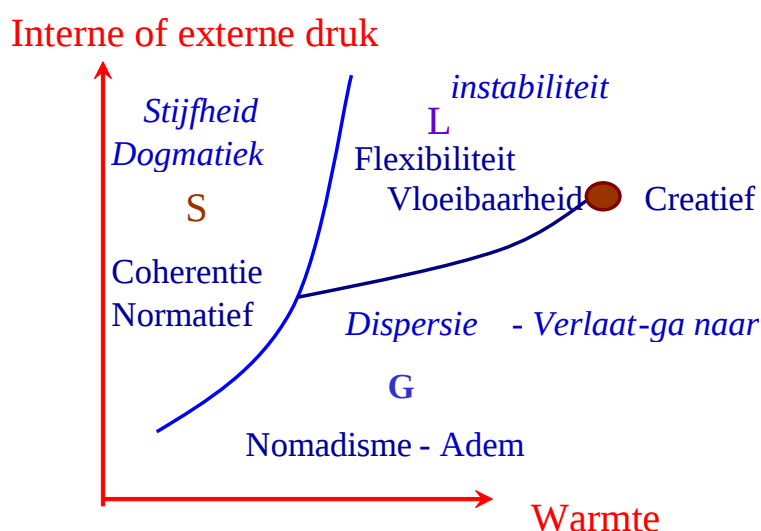
De begrippen veerkracht, stress, flexibiliteit en overgang worden door natuurkundigen voortdurend gebruikt. *Spanning* verwijst naar het vermogen van metaal om *torsie* te weerstaan, *veerkracht* naar het *vermogen om schokken te weerstaan*. Het begrip overgang wordt zowel in de natuurkunde als in de scheikunde gebruikt om toestandsveranderingen aan te duiden. Het bekendste voorbeeld zijn de *overgangen die gepaard gaan met de veranderingen tussen de drie toestanden van de materie*: vast, vloeibaar en gas. *Sublimatie* is de overgang (in beide richtingen) tussen de gasvormige en de vaste toestand. *Smelten* is de term voor de overgang tussen de vaste en vloeibare toestand. *Verdamping* tenslotte betreft de overgang tussen de vloeibare en de gasvormige toestand. Henri Atlan heeft de metafoor van de toestanden van de materie reeds gebruikt in zijn theorieën over complexiteit in zijn boek *Tussen kristal en rook* (1979). Zijn voorstel kan worden uitgebreid en complexer worden gemaakt in de psychologie. Druk kan symbool staan voor *morfogenese* (structureren van vormen), temperatuur voor *energetische mechanismen* (cf. Piaget over de relatie tussen het formele - cognitieve en het energetische - affectieve, etc.).

Fasendiagram van een zuiver lichaam
(uit Encyclopaedia Universalis, 1994)

Uit dit eerste schema en uit de analyse van (oude of recente) psychologische theorieën kunnen wij de natuurkundige begrippen in "figuurlijke" zin opvatten en de volgende analogieën oproepen:

1. Het begrip *soliditeit* verwijst naar de structuur van het systeem en de verscheidenheid van zijn vormen. Het wordt in verband gebracht met *coherentie* (Antonovsky, 1990) of *congruentie* (Rogers, 1951), alsook met *controle* (Bandura, 2003) en het *evenwicht* van het systeem (Piaget, 1975). Op het niveau van overtuigingen kunnen we spreken van *normatieve coherentie*, d.w.z. een coherente hiërarchie van waarden en normen van waaruit de persoon zijn handelingen bepaalt en legitimeert. Omgekeerd is *dogmatisme* een van de negatieve kenmerken van geloofssystemen, net zoals *starheid* een systeem kenmerkt dat de voor aanpassing noodzakelijke veranderingen weigert (cf. mentale en motorische starheid, enz.).

2. De overgang van *vast* naar *vloeibaar* (en terug) wordt door natuurkundigen *fusie-solidificatie* genoemd (een proces dat de "glasachtige" overgang, het "rubberachtige" plateau en de vloeistofstroom omvat). De term *fusional* wordt echter vaak gebruikt in de psychologie en de psychoanalyse. Anzieu (1975) noemt bijvoorbeeld "*de groepsillusie, of de neiging tot een opwindende collectieve fusietoestand*", die herinnert aan het begrip van *collectieve bruisen*, voorgesteld door Durkheim (1912) en die zintuiglijke ervaring, beelden en collectieve gevoelens impliceert. We kunnen hier ook de begrippen *flexibiliteit*, *vloeibaarheid*, *soepelheid*, *elasticiteit* of *plasticiteit* noemen, die vaak worden gebruikt om zeer uiteenlopende psychologische processen te beschrijven. Bijvoorbeeld, verbale vlotheid wordt geassocieerd met creativiteit (Torrance, 1962). Csikszentmihalyi (1990, 2004) stelde de theorie van de *flow* (stroom = psychische energie) voor, waaruit blijkt dat mensen gelukkig een *optimale ervaring beleven* waarin de dingen vanzelf *stromen*. Deze mensen ervaren deze situaties op een plezierige manier en zonder duidelijke inspanning. Bouffard, vertaler van de vorige auteur (2004), verwijst naar het werk van Brandstadter en Renner (1990) die voorstellen een onderscheid te maken tussen de *hardnekkigheid* waarmee het subject de externe

omstandigheden kan veranderen, en de *flexibiliteit* die hem in staat stelt zich aan deze omstandigheden aan te passen zonder zich in een positie van onzekerheid te brengen. Over *elasticiteit* schreef Paul Claudel in *L'élasticité américaine*: "Er is een eigenschap in het Amerikaanse temperament die daar vertaald wordt met het woord *veerkracht*, waarvoor ik in het Frans geen exact equivalent kan vinden, omdat het de ideeën van elasticiteit, veerkracht, vindingrijkheid en goed humeur verenigt" (1965, geciteerd door Tisseron, 2003). Er zij op gewezen dat de term *veerkracht* in de psychologie pas eind jaren zestig in zwang is geraakt (Fritz Redl, 1969, "ego resiliency") en dus alom aanwezig was in de Amerikaanse volkstaal. Het begrip *veerkracht* impliceert in feite een dubbele verwijzing naar *robuustheid* (controle; bescherming; vermogen om weerstand te bieden) en *flexibiliteit* (Tap en Vinay, 2000). Deze flexibiliteit is adaptief in die zin dat zij breuken voorkomt en succesvolle transacties met de omgeving of met de mensen om ons heen bevordert.

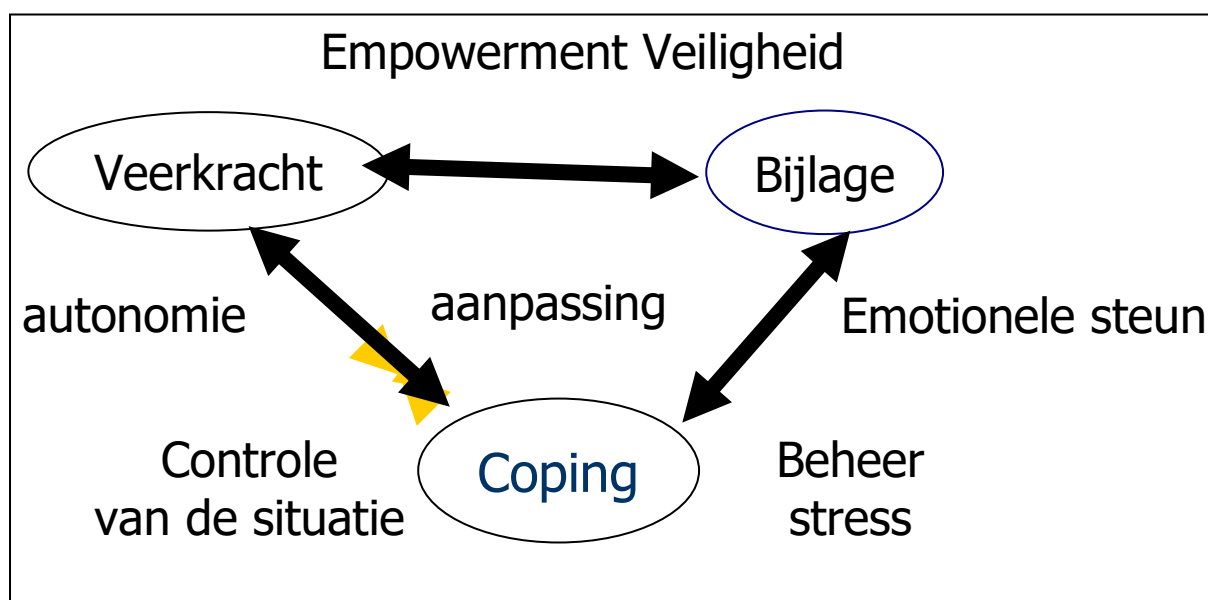
3. De notie van *gasvormige vluchtigheid* kan negatief geassocieerd worden met zelfverstrooiing, met zich laten gaan, maar kan ook in verband gebracht worden met Oosterse opvattingen die de nadruk leggen op het ervaringsproces (de weg) eerder dan op de structuren of de resultaten (het doel). Maar het is rond de notie van de *vitale adem* (*atman*), dierbaar aan de Brahmanische, Indische doctrines, dat we de volatiliteit het best zien oproepen. Het begrip *atman* wordt vaak gelijkgesteld met het *zelf*, maar het heeft zowel een persoonlijke als een transpersoonlijke of kosmische betekenis, alsof de individuele ziel tegelijk zou kunnen opgaan in de ziel van de wereld.

De positieve termen van soliditeit, coherentie, flexibiliteit, vloeibaarheid, of de meer negatieve termen van rigiditeit, instabiliteit, inconsistentie, slordigheid, enz. worden voortdurend gebruikt in onderzoek of discours over *veerkracht*, over het optimaal functioneren van de persoonlijkheid. Er moet nog worden verduidelijkt wat deze fysieke metaforen verbergen en hoe zij op een positieve manier kunnen worden gebruikt om de processen te begrijpen die samenhangen met het begrip *veerkracht*.

Een bespreking van de aard en de oorsprong van veerkracht

Ook al vermelden sommige auteurs dat de *veerkrachtige* aanleg geen fundamenteel "gegeven" is (erfelijk, temperament), dat zij zich in de loop van een leven ontwikkelt en verandert (Mangham e.a. 1995), toch is de verleiding groot om *veerkracht* te beschouwen als een biologische kracht die in de structuur van het lichaam is ingebakken. Wij gaan hier uit van de hypothese dat het *veerkrachtige* individu iemand is die tijdens de vroege kinderjaren heeft geprofiteerd van goede emotionele en relationele omstandigheden, van *positieve gehechtheids-*

en verankeringsbanden. (Vinay, Esparbès-Pistre & Tap, 2000)³. Deze positieve banden kunnen de noodzakelijke *emotionele veiligheid*, het aanleren van het *primaire vermogen om met stress om te gaan* en, meer in het algemeen, de veelvuldige emoties, frustraties en verboden waarmee jonge kinderen snel worden geconfronteerd, hebben vergemakkelijkt

. Dit vermogen zal hem in staat stellen te tonen dat hij "groot" is en dat hij weet hoe hij zowel *de situatie als* zijn impulsen onder *controle moet houden*. Inzicht in veerkrachtig gedrag betekent inzicht in de manier waarop de betrokkene omgaat met moeilijke, extreme en risicovolle situaties en de middelen die hij of zij aanwendt om zich daaraan aan te passen en ze te doorstaan. Maar veerkracht kan niet worden herleid tot stressmanagement. Het impliceert het vermogen om de situatie te begrijpen, om macht uit te oefenen over de situatie, maar ook over zichzelf en over anderen. *Empowerment* kan dus worden omschreven als het proces waarbij een persoon die zich in min of meer arbeidsongeschikte levensomstandigheden bevindt, door concrete acties het gevoel ontwikkelt dat het mogelijk is meer controle uit te oefenen over aspecten van zijn psychologische en sociale realiteit. Dit gevoel zou de neiging hebben het ontstaan van andere gevoelens te accentueren, zoals gevoelens van *autonomie*, *zingeving*, *self-efficacy* en *zelfbeschikking*, maar ook van *zelfvertrouwen* (positieve zelfevaluatie).

De term "*empowerment*" is op verschillende manieren vertaald. In het Frans worden er niet minder dan vijf begrippen mee geassocieerd, die kunnen worden gerangschikt naar de aard van de opgeroepen processen:

³ Maar deze prestatie is niet definitief. Het kan variëren naar gelang van de gebeurtenissen en perioden in het leven.

De verschuiving van de macht: delegatie, overdracht, herverdeling ;

De psychologische processen die werken bij toegang tot macht: empowerment, toe-eigening.

Men zou hier het begrip *potentiëring aan kunnen* toevoegen, dat dicht aanleunt bij het begrip *latentie* in de machtstheorie van Parsons (1966, 1971), het begrip *potentieel* dat Rogers oproept in verband met *persoonlijke macht* (1977, 1979) of het begrip *herstel-integratie (intern)* dat wij hebben overgenomen van Bettelheim (1979).

Maar juist de analyse van empowerment leidt tot zijn tegendeel: vervreemding die gevoelens van machteloosheid en vernedering veroorzaakt, de onderdrukking van zijn en handelen, de beperking van zichzelf door ontneming (van vrijheid in het bijzonder), door verlies van waarden en invaliditeit (fysiek of psychisch). Hierbij moet worden opgemerkt dat misbruik zowel *machtsmisbruik* is (van de kant van de misbruiker) als een *onmogelijke toegang tot macht* (voor het slachtoffer van misbruik).

Advocaten verwijzen naar het begrip *handelingsonbekwaamheid*, waarvan drie niveaus kunnen worden onderscheiden, waardoor de toegang tot macht (*empowerment*) geleidelijk wordt vergemakkelijkt:

1. *Vertegenwoordiging/voogdij* wordt toegepast ten aanzien van personen die handelingsonbekwaam zijn, hun rechten niet kunnen uitoefenen en niet in staat zijn deze zelf te beheren. Een derde persoon treedt op in hun plaats als voogd, deze "plaatsvervanger" beheert hun situatie.
2. *Bijstand/begeleiding* is een soepeler proces dat de betrokkene in staat stelt zelfstandig te handelen, op voorwaarde dat er op het ogenblik van de handeling een "wilsbekwame" persoon aanwezig is om hem bij te staan;
3. *Toestemming* verschilt van bijstand; het is het laatste niveau van handelingsonbekwaamheid vóór het ontstaan van mondigheid. Autorisatie hangt af van de ander. Macht is hier asymmetrisch, extern, het moet gezocht worden om te kunnen doen, zeggen, leven... Maar het zal intern worden: het zal ook moeten worden gezocht in termen van "zich machtigen tot". Autorisatie is in zekere zin de verplichte passage in *de dynamiek van machtsverplaatsing*; zij leidt de daaropvolgende psychologische processen van empowerment en toe-eigening in. (Tap en Oubrayrie-Roussel, 2004; Tap en Vasconcelos, 2004).

Maar de toegang tot de macht (intern en extern) bevordert de personalisering als de strijd van een subject om zich te bevrijden van vervreemdingen, ook interne en externe. Seeman (1959) stelde *vijf dimensies van vervreemding* voor: machteloosheid, zinloosheid, normloosheid, en waarde-isolatie.

Men kan het *proces van personalisatie* (waardoor het individu een persoon wordt) definiëren aan de hand van de vijf omgekeerde dimensies van vervreemding: de toegang tot *macht*, het

zoeken naar *betekenis*, het zoeken naar *autonomie*, het vermogen om een *waardesysteem* te construeren (of te *reconstrueren*) of om *projecten* te ontwikkelen, die alle de persoon in staat stellen zichzelf te *verwezenlijken door het uitvoeren van acties* (Tap, 1988, 1996).

De processen van verpersoonlijking en vervreemding en de gevoelens die daarmee gepaard gaan, zijn natuurlijk bij ieder individu aanwezig. Met andere woorden, gedragingen zijn niet volledig negatief of volledig positief. Evenzo kan worden gezegd dat het gevoel van almacht niet hetzelfde is als de werkelijkheid, en dat de persoon altijd te maken heeft met problemen, te worstelen met kwetsbaarheden. In het boek van Anthony en Cohen (1987) wordt een beschrijving gegeven van "onkwetsbare" kinderen. Deze gedachte is uiteraard zeer discutabel, om niet te zeggen ideologisch gevaarlijk!

Veerkracht, risico's, bescherming en coping

Veel Amerikaans onderzoek is gebaseerd op de tegenstelling tussen wat *risico's* accentueert en wat de *bescherming* van de persoon tegen deze risico's bevordert, in moeilijke situaties. Met andere woorden, beschermende factoren vergroten de veerkracht, terwijl risico's het moeilijker zouden maken om veerkracht te ontwikkelen en te behouden.

Laten we een paar voorbeelden nemen:

1. Easterbrooks, A., Davidson, A., & Chazan, R. (1993) beoordelen de rol van *risico- en beschermende factoren in de aanpassing van schoolgaande kinderen* (7 jaar), door de analyse van interacties met hun moeders en hechtingsstrategieën, gezinsrisico's, relatie met leerkrachten, en intellectuele kenmerken van de kinderen. De auteurs stellen vast dat kinderen niet onkwetsbaar zijn voor stressvolle gebeurtenissen in hun omgeving, zoals economische stress of ontoereikende zorg. Leven in een risicovolle omgeving, zo stellen zij, vermindert de mogelijkheden om zelfvertrouwen en vaardigheden te ontwikkelen in alledaagse activiteiten. Emotioneel veerkrachtige kinderen geven blijk van persoonlijke competentie ondanks de risico's waarmee zij worden geconfronteerd.

- 2 Grossman e.a. (1992) analyseren risico en veerkracht bij jongvolwassenen. Aan de hand van diepgaande individuele en groepsinterviews in het begin en drie maanden later, identificeren zij *beschermende factoren* die specifiek zijn voor deze jongeren uit de lagere middenklasse. Zij gebruiken een risico- en kwetsbaarheidsbeoordelingsmethode met 200 studenten (meestal vrouwen). Volgens de auteurs zijn beschermende factoren uitstekende voorspellers van de

aanpassing van adolescenten, en is deze tendens meer uitgesproken voor meisjes dan voor jongens.

3. Cicchetti e.a. (1993) onderzoeken bewijzen voor het vermogen van kansarme en misbruikte kinderen (verwaarlozing, mishandeling en seksueel misbruik) om goed te functioneren ondanks blootstelling aan hoge stress en risico. 127 kansarme en mishandelde schoolgaande kinderen worden vergeleken met een controlegroep van 79 niet-mishandelde schoolgaande kinderen die een zomerkampprogramma volgen. De mishandelde en niet-mishandelde kinderen verschilden niet in hun beoordeling van prosociaal gedrag, externalisatie van gedragsproblemen, zelfgerapporteerde depressieve symptomen en risico-indicatoren voor aanpassingsproblemen op school. De auteurs stelden echter vast dat mishandelde kinderen een significant grotere onaangepastheid vertoonden op verscheidene van de aanpassingsvariabelen (agressiever en teruggetrokken). Mishandelde kinderen waren echter in staat zelfbeheersing, veerkracht en een positief gevoel van eigenwaarde te ontwikkelen terwijl zij in ongunstige omstandigheden leefden.

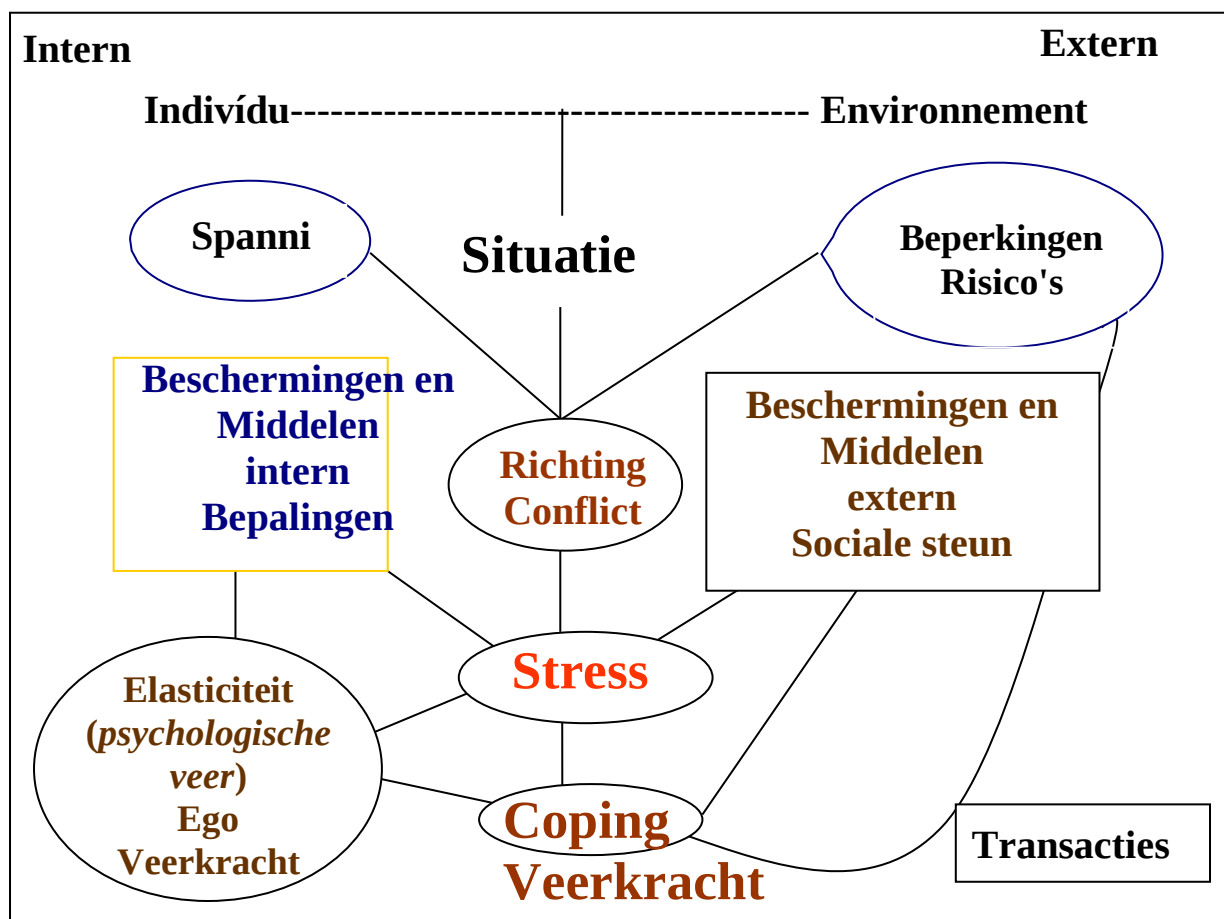
Om te kunnen nagaan of een variabele een risico inhoudt of een goede bescherming biedt, is uiteraard een follow-up nodig, een longitudinale methode, een verificatie a posteriori.

Over deze trias (risico's, beschermingsmaatregelen, veerkracht) kunnen enkele opmerkingen worden gemaakt:

a. In de eerste plaats mogen wij niet vergeten dat *er slechts een situatie bestaat van een subject dat die situatie beleeft* (situatie en omgeving mogen niet worden verward). Wanneer wij over een *stressvolle situatie* spreken, gaan wij er ten onrechte van uit dat de stressvolle aard ervan objectief en voor de hand liggend is; het is echter de *betekenis* die het subject aan zijn situatie geeft en het feit dat deze voor hem een *conflictueus karakter* krijgt, die de *stressvolle* kwaliteit van de situatie bepaalt. Bovendien is er pas sprake van een echt conflict en een stressvolle ervaring voor het subject als een *interne spanning gepaard* gaat met de externe risico's en beperkingen, afhankelijk van het gebruik van middelen en het voordeel van externe en interne bescherming. Copingstrategieën worden gebruikt om stress te bestrijden. Zij kunnen meer of minder doeltreffend zijn (voor het begrip "coping", zie Garnezy, N., & Rutter, M. - 1983; Sordes-Ader F., Fsihan H., Esparbès S., & Tap P.- 1995, etc.).

b. Het stresserende karakter van de situatie kan alleen worden begrepen in zoverre de proefpersoon gedwongen wordt te *werken op de grens van zijn of haar vermeende capaciteiten*.

Maar hij is niet volledig geïsoleerd; hij kan gebruik maken van een netwerk van mensen die hem steunen (sociale steun). Om het probleem aan te pakken zijn er dus meerdere *transacties nodig*, zowel met de sociale omgeving als met de fysieke omgeving. Transacties zijn wederkerige acties die gebaseerd zijn op onderhandelings- en *empowermentdynamiek*.

Veerkracht en ego weerbaarheid

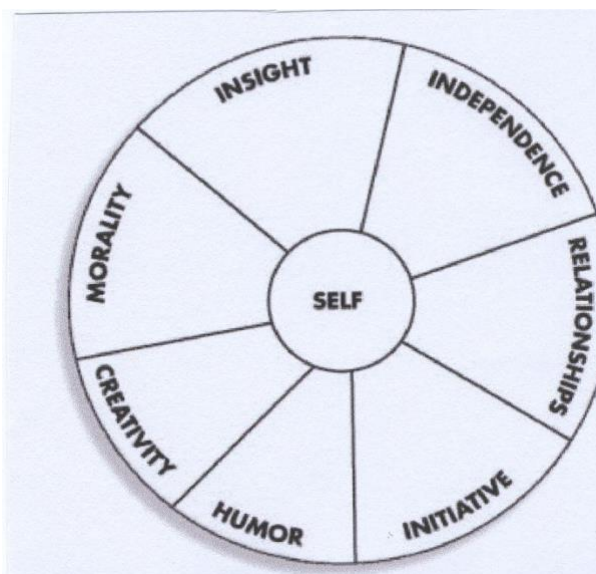
In het Engels wordt veerkracht soms gezien als een dispositie, een eigenschap van het ego. Jeanne H. Block en Jack Block (1980) hebben de notie van *ego-veerkracht* voorgesteld als "een dynamisch vermogen tot wijziging van ego-controle in antwoord op de context". Deze auteurs gebruiken de begrippen *permeabiliteit* en *elasticiteit*, voorgesteld door Lewin (1959). Elasticiteit is het vermogen van het subject om zijn relatieve niveau van permeabiliteit te wijzigen naar gelang van de situatie en er naar terug te keren, of het later weer te herstellen. Het ondoordringbare ego zou gebaseerd zijn op controle die te rigide is, ingehouden, geremd, afgesneden van de realiteit van de omgeving en de bevrediging van de eigen behoeften. Het

niet-elastische Ego zou verzwakt zijn door zijn aanpassingsvermogen. Er zij echter op gewezen dat de twee blokken reeds lang bezig waren met de topologische weergave van de structuur van het ego (J. Block, 1950, J.H. Block, 1951, geciteerd door Huey en Weisz, 1997). Veerkracht" (in Amerikaanse termen) houdt in dat rekening wordt gehouden met de interacties tussen de disposities van het subject en de kenmerken van de situatie en van andere mensen. Het begrip *ego-veerkracht* is veel meer gericht op de disposities van het subject, om door preventie te anticiperen op het al dan niet vermogen van het subject om zich aan een waarschijnlijke kritieke situatie aan te passen.

Ego weerbaarheid en persoonlijke ontwikkeling en vroegtijdige preventie.

Veerkracht is een interessant concept in zoverre het grote vragen oproept over hoe wij *leven* en *overleven* en ons dwingt te discussiëren over de vraag of er manieren zijn om minder te lijden, beter weerstand te bieden aan de beslommingen van het dagelijkse leven, stress te liquideren, enz. Maar het introduceert ook ernstige bezwaren als het gebruik ervan bestaat in de veronderstelling dat er winnaars of uitverkorenen zijn die het wondermiddel in handen hebben om de kwaliteit van het leven te optimaliseren, terwijl anderen dat niet hebben. Maar het geeft ook aanleiding tot ernstige bezorgdheid als het wordt gebruikt om aan te nemen dat er winnaars of *uitverkorenen zijn* die het wondermiddel in handen hebben om de levenskwaliteit te optimaliseren, terwijl anderen eeuwige verliezers zijn. Als voor de een de vaardigheden en bescherming en voor de ander de onbekwaamheden en risico's in kaart worden gebracht, zou dat rampzalige gevolgen hebben voor de laatstgenoemden, die daardoor gestigmatiseerd zouden worden. Men zou natuurlijk kunnen antwoorden dat kennis van de veerkrachtige modaliteiten (het vermogen om weerstand te bieden en terug te komen ondanks het lijden dat met misbruik en rouw gepaard gaat) zeer nuttig is voor het oriënteren van vroegtijdige preventie en gezondheidsopvoeding. Dit is waar, op voorwaarde dat veerkracht niet wordt gezien als een paranormaal verschijnsel dat slechts enkele individuen treft met een kracht die anderen niet hebben. Dit proces kan worden veralgemeend vanuit een complexe analyse van de interacties tussen defensieve processen die verband houden met primair narcisme, tot de beheersing van angst in een situatie van rouw, in relatie tot de ontwikkeling van normaliteit van de persoon in een moeilijke situatie.

In hun boek *The resilient self: how survivors of troubled families rise above adversity* (1993) presenteren Steven en Sibil Wolin de resultaten van hun onderzoek aan de hand van het 7 resiliencies model. Zij bestudeerden de evolutie van zeven systemen van bekwaamheid van de kindertijd tot de volwassenheid, waarbij deze zeven systemen in de vorm van een *mandala* werden voorgesteld.

naar Wolin en Wolin (1993), zie ook www.Projectresilience.com

Deze kunnen hier worden samengevat. De zeven dimensies van veerkracht zijn volgens deze auteurs

Inzicht: kindertijd: *aanvoelen* (intuïtief, preverbaal gevoel dat er iets mis is met de wereld); adolescentie: *weten* (kennis, goed gearticuleerd en systematisch besef van problemen); volwassene: *inzicht* rijpt uit tot *begrip*: empathie met zichzelf en anderen, tolerantie voor complexiteit en ambiguïteit.

Onafhankelijkheid: een fysieke en emotionele afstand scheppen tussen zichzelf en de bronnen van het probleem in zijn leven. Kindertijd: *afdwalen*, Adolescentie: emotionele ontkoppeling (*desengaging*) hij/zij maakt zich los van problematische situaties en komt voor zichzelf op. Bij volwassenen neemt onafhankelijkheid de vorm aan van *afscheiding*: controle nemen om verdriet te overwinnen.

Relaties: volledige verbindingen maken met anderen: in de kindertijd: *contact maken* (contact maken) vluchtige verbindingen maken met anderen, emotioneel beschikbaar. De adolescent probeert zich bewust te engageren (*rekruteren*) met volwassenen en leeftijdgenoten die hem helpen en steunen. De volwassene ervaart *gehechtheid*, d.w.z. wederzijdse en lonende persoonlijke banden, waarbij een evenwicht bestaat tussen *geven* en *nemen*.

Initiatief, problemen oplossen. Het kind *onderzoekt*, experimenteert met vallen en opstaan in de fysieke wereld. De adolescent *werkt*, lost problemen op en vertoont ander doelgericht gedrag in verband met een breed scala van activiteiten. De volwassene verwerft het vermogen om met enthousiasme projecten op *te zetten* en uitdagende situaties aan te gaan.

Creativiteit, het gebruik van verbeelding, en humor

Creativiteit en humor zijn met elkaar verbonden. Beide zijn toevluchtsoorden waar ervaringen kunnen worden herschikt naar gelang van de manier waarop het subject verbanden legt en overeenkomsten legt. Beide beginnen in de kindertijd met *spelen*, waarbij de verbeelding wordt gebruikt om een modus te maken die aan hun verlangens beantwoordt. In de adolescentie gaat spelen over in *vormgeven*: kunst en komedie gebruiken om esthetische vorm te geven aan je diepste gedachten en gevoelens. Bij volwassenen wordt creativiteit *componeren*, serieus artistiek bezig zijn. *Humor* wordt lachen, het vermogen om van niets iets te maken, om pijn te minimaliseren met een woordspeling, een grap. Humor bestaat uit het vinden van komedie in het tragische. Humor, het resultaat van creativiteit, begint (begint) ook met spel, groeit (groeit) tot acteren en rijpt (rijpt) tot lachen, tot het vermogen om een absurde kant te zien van iemands verdriet en problemen.

Moraliteit houdt in dat men handelt op basis van een geïnformeerd geweten. In de kindertijd wordt moraliteit gezien als *oordelen*, het vermogen om onderscheid te maken tussen goed en kwaad. In de adolescentie wordt moraliteit omgezet in het vaststellen van een waardesysteem (waarderen), het nemen van beslissingen en het hebben van een principieel gedrag. In de volwassene, bloeit moraliteit op in altruïsme, *dienen*. Hij krijgt een gevoel van verplichting om bij te dragen aan het welzijn van anderen.

De dynamiek van identificaties als een van de fundamenteën van veerkracht

Deze opvatting van ego-veerkracht heeft het nadeel dat zij de interacties met de omgeving, met de situatie en met anderen en hun essentiële rol in de ontwikkeling van de capaciteiten van het kind minimaliseert. Het kind heeft verankering, liefde en erkenning nodig. Hechtingsstrategieën vergemakkelijken het omgaan met deze behoeften. Maar het veerkrachtige kind heeft op dit gebied moeilijkheden ondervonden. Zo hebben weeskinderen en in de steek gelaten kinderen het moeilijk gehad om emotionele middelen te vinden om zich te verankeren, de veiligheid van een aanloophaven en mensen om lief te hebben en te respecteren, mensen die zij kunnen vertrouwen. (Vinay, Esparbès-Pistre en Tap, 2000). Zoals Cyrulnik (1999) ons eraan herinnert, is er niet veel voor nodig om alles in duigen te laten vallen, maar alles wat nodig is, is een punt van steun, een uitgestoken hand als een reddingslijn om weer op te staan, weer op te bouwen, weer zin in het leven en hoop te krijgen.

Hier kunnen we met belangstelling de door Lacan voorgestelde differentiële trilogie over *ontbering* (werkelijkheid), *frustratie* (imaginair) en *castratie* (symbolisch) ter hand nemen.

Maar de afwezigheid van de vader (bijvoorbeeld) maakt het moeilijk om echte of denkbeeldige grenzen en symbolische beperkingen te aanvaarden. Zoals Cyrulnik opnieuw zegt, "deze gebrekkige kinderen willen zo graag geïdentificeerd worden dat er weinig gedaan kan worden om hen een ontwikkelingslijn te geven" (1998, 74). Durning bevestigt deze hypothese door te stellen dat "veerkrachtige kinderen bijzonder bedreven schijnen te zijn in het actief werven van surrogaatouders, zelfs als zij geen verwanten zijn" (1995, 158). Maar Wallon (1941) en Erikson (1966) hebben aangetoond dat het kind moet liefhebben, bewonderen en vertrouwen om de volwassene te kunnen imiteren en zich met hem te kunnen identificeren. Dus wat komt eerst - vertrouwen of identificatie? In feite worden beide geschapen of vernietigd naar gelang van de aard van de banden die worden aangeknoopt en de evolutie daarvan.

Er zijn verschillen tussen jongens en meisjes geconstateerd in onderwijspraktijken die al dan niet bevorderlijk zijn voor veerkracht. Jongens zijn weerbaar als zij in een gestructureerd gezin hebben geleefd, waar regels hoog in het vaandel staan, en op voorwaarde dat zij mannelijke rolmodellen vinden (vader of, bij gebrek daaraan, grootvader, oudere broer, oom, enz.) die het uiten van emoties aanmoedigen. Voor meisjes uit kansarme milieus waar de vader voortdurend afwezig is, vormt het beeld van een sociaal geïntegreerde moeder (beroep, salaris) een krachtig identificatieanker (Durning, *op. cit.*)

Deze identificatieprocessen vergemakkelijken de toegang tot macht (*empowerment*); zij betekenen geen verlies van identiteit of een gebrek aan zelfbevestiging, integendeel. Het kind leert de ander te zijn zonder te verliezen wie het is, in die zin dat het zich door zich te identificeren de kwaliteiten van de ander toe-eigent en daardoor zowel affectieve als cognitieve erkenning verkrijgt, wat zijn zoektocht naar overeenkomsten en sociale differentiatie vergemakkelijkt.

De identificatieprocessen moeten echter gediversifieerd zijn wat betreft hun moment van ontstaan (wanneer), de aard van hun inhoud (wat) en de relationele context (ten opzichte van wie):

Zes identificaties zijn uitgelicht. Sommige door Freud en psychoanalytici, andere door cognitief-gedragsdeskundigen, weer andere door psycho-sociologen (voor meer details zie Tap, 1988, 1996).

Identificatie heeft in feite twee functies:

- een *defensieve functie* waardoor het proces op gang komt dat het subject in staat stelt een conflict op te lossen, een angst te liquideren, een machteloosheid of devaluatie te overwinnen, en de eenheid en identiteit van het zelf te handhaven (A. Freud, 1946, 1949).

- Een *constructieve functie* door de gevolgen die identificatie teweegbrengt in de organisatie van persoonlijkheid en gedrag. Identificatie leidt in feite tot de internalisering van de macht van anderen, van hun instrumentele bekwaamheid, van hun beschermend-affectief vermogen (Kagan en Lemkin, 1960). Door identificatie bouwt het kind een complex systeem van attitudes en sociale voorstellingen op.

De zes identificaties kunnen als volgt worden samengevat (voor meer details zie Tap, in het Frans 1988, 148-159 of in het Portugees, 1996, 203-217):

1. De identificatie van afhankelijkheid :

defensief aspect: vechten tegen het gevoel van verlatenheid

* constructief aspect: toegang tot vertrouwen en emotionele veiligheid.

2. Identificatie met de agressor :

defensief aspect: vechten tegen de angst om de fysieke integriteit te verliezen

constructief aspect: toegang tot het vermogen emoties te beheersen of te reageren door ontkenning, ontkenning of ontkenning

(Dit soort identificatie komt bij alle kinderen op verschillende manieren voor, zowel normaal als pathologisch. Maar het is soms sterker aangetoond bij kinderen die het slachtoffer zijn geweest van incestueus seksueel misbruik of andere mishandeling. Bettelheim vermeldt het bestaan ervan in de afweer van gevangenen van concentratiekampen).

3. De identificatie van controle :

defensief aspect: vechten tegen de angst voor machteloosheid en mislukking

* constructief aspect: leren slagen, kapitaliseren van vaardigheden.

4. Tweeling en/of speculaire identificatie

defensief aspect: vechten tegen de angst voor lichamelijke en seksuele vreemdheid.

* constructief aspect: toe-eigening van gelijkenissen en ontstaan van lichaamsidentiteit.

5. Categoriele identificatie

defensief aspect: angst voor afwijzing, marginaliteit, niet-erkenning; angst in verband met degenen die niet "wij" zijn.

* constructief aspect: ervaringen van saamhorigheid, solidariteit, gelijkheid en differentiatie.

6. Identificatie met het project

defensief aspect: angst voor machteloosheid, onvolledigheid en dood

* constructief aspect: streven om zichzelf te overtreffen, vermogen om te anticiperen op veranderingen en deze te beheersen, persoonlijke of collectieve idealisering.

Conclusie

In een artikel getiteld "Veerkracht of strijd om het leven" trekt Serge Tisseron (2003), psychoanalyticus en psychiater, ten strijde tegen het begrip veerkracht, dat hij in verband brengt

met de *strijd* om het leven die de Amerikaanse mentaliteit dierbaar is. Veerkracht zou, omdat zij met een "autonoom ego" wordt geassocieerd, een geval zijn dat volgens de Darwinistische opvatting het succes van de meest bekwamen bevordert. Maar in de Amerikaanse visie staat succes gelijk aan deugdzaamheid. De auteur heeft drie punten van kritiek op het begrip veerkracht. 1. het is dubbelzinnig, omdat het de *broosheid* maskeert van de *verdedigingsmechanismen* die de persoon heeft ontwikkeld om met het trauma om te gaan. Psychische weerstand kan op een onvoorspelbare manier veranderen. Veerkracht zou nooit solide zijn; 2. veerkracht maskeert ook de *grote verscheidenheid aan verdedigingsmechanismen* die zijn ontworpen om de gevolgen van een trauma te bestrijden. Veerkracht omvat processen van traumaverwerking die ofwel ten goede kunnen komen aan het "voormalige slachtoffer" en zijn of haar omgeving, ofwel aan het individu ten koste van zijn of haar omgeving. De mythe van de verlossing zou niet veraf zijn, "de veerkrachtige mens wordt verondersteld het duistere deel van zijn lijden te hebben overwonnen om alleen het glorieuze en lichtende deel te behouden"⁴. Maar het succesvol overwinnen van een trauma betekent niet dat alle sporen van haat, van geweld in ruil tegen de misbruikers verdwenen zijn. De terugkeer van de sociale band heeft "het monster dat op de loer ligt in de holte van gekneusde persoonlijkheden, voor onbepaalde tijd kunnen doen inslapen". De auteur besluit met erop te wijzen dat de psychoanalytici die geïnteresseerd waren in de weerstand tegen trauma's (Ferencsi, Anna Freud, Winnicott) het idee hebben opgegeven om verschijnselen die voortkomen uit de omgeving als uit de psychische mogelijkheden die eigen zijn aan elke persoon, onder dezelfde noemer te rangschikken, en ook om Stalin en Moeder Teresa in dezelfde categorie onder te brengen. Verscheidene auteurs verwijzen naar het feit dat hetzelfde psychologische proces in moreel of sociaal opzicht tot het beste of het slechtste kan leiden. Malrieu (2003) toont aan dat het proces van personalisering zowel aan het werk was bij een S.S. die uit zijn vroegere toestand kwam en in zijn fascistisch engagement een middel tot sociale valorisatie en persoonlijke coherentie vond. Dezelfde vraag wordt in verband met Saddam Hoessein gesteld door M.R. Cardoso in het tijdschrift *Visão* (2003). Jerrold Post (CIA politiek psycholoog)

"beschreef Saddam Hussein als het trieste resultaat van een gruwelijke kindertijd. O pai e o irmão morreram quando mãe estava grávida. Esta probeerde te aborteren en zelfmoord te plegen. Toen het jongetje Saddam werd geboren, wilde de moeder het niet dragen; zij leefde de eerste drie jaar met haar zoon. De volta à casa materna, encontrou um padrasto violento. Hij keerde terug naar zijn vader, een fervente anti-bioterroristische nationalist, die hem een studie gaf en hem uitriep tot een "groot Arabisch leider"... Dit traumatische

⁴ Deze laatste opmerking introduceert de kritiek op het onderliggende Manicheïsme van de weerbaarheid: overwinnaars-slachtoffers, duistere kracht-lichtkracht, een Manicheïsme dat rechtstreeks expliciet wordt gemaakt in een *Star Wars*-achtige film!

inferno leidde tot de geboorte van een man met "messiaanse ambities", "verteerd door zelfverheerlijking" en die "het geweld dat hem werd aangedaan compenseerde door het op anderen over te dragen". Um louco? Nem pensar, diz. Antes um homem "racional e muito perigoso". (Veerkrachtig en pervers: dat was hij ongetwijfeld).

Michel Hanus, psychoanalyticus en psychiater, gespecialiseerd in de gevolgen van rouw op de geestelijke gezondheid (1998), heeft in zijn boek *La résilience, à quel prix? Survivre et rebondir* (2001) analyseert voorbeelden van veerkracht bij mensen die met moeilijke situaties worden geconfronteerd, met name kinderen, die, in plaats van in te storten, reële capaciteiten lijken te ontwikkelen om zich tegen deze beproevingen te verzetten en zelfs om zich te ontplooien. Het belang van deze waarnemingen is aan te tonen dat iedereen verborgen middelen heeft die in deze traumatische omstandigheden kunnen worden gemobiliseerd en dat het ergste nooit zeker is. "We mogen echter de realiteit van de onderliggende emotionele wond, die nog niet geheeld is, niet onderschatten.

Wij worden dus met betrekking tot veerkracht, net als met betrekking tot identiteit, geconfronteerd met een paradoxaal begrip dat meerdere betekenissen omvat, maar dat een belangrijke kwestie introduceert: dat van vertrouwen of wantrouwen in mensen, psychologische processen, menselijke attitudes en mechanismen. Wij kunnen besluiten dat de diepten van de menselijke ziel "monsterlijk" of "van nature goed" zijn, dat het slachtoffer een beul kan worden (door identificatie met de agressor) of zijn of haar slachtofferschap kan herhalen. Werken aan de pervers/slachtoffer/weerbare trilogie impliceert de aanvaarding van een complexiteit waarin de ene persoon niet helemaal zwart is en de andere helemaal wit, waarin elke persoon tegelijk op zoek is naar liefde, macht en erkenning, en waarin het persoonlijke verhaal onlosmakelijk verbonden is met het sociale verband en het narcistische proces. Evenmin kunnen wij psychosociale processen loskoppelen van de aard van gevoelens in relatie tot waarden en de dynamiek van de relaties tussen deze waarden (wetenschappelijk, ethisch, esthetisch, juridisch en relationeel).

Bibliografie

- Antonovsky, (1990) Persoonlijkheid en gezondheid: het testen van het gevoel van coherentie model in H. Friedman (ed), *Persoonlijkheid en ziekte*. 155-177. New York, John Wiley
- Anthony, E.J. & Cohen, B.J. (Eds) (1987). *Het onkwetsbare kind*. New York: Guilford Press.
- Anzieu, D. (1975) *L'imaginaire groupal*, Paris , Dunod, nouv. éd. 1981.
- Atlan, H. (1979) *Entre le cristal et la fumée*, Parijs, Seuil
- Bandura, A. (2003) *Zelfeffectiviteit. Het gevoel van persoonlijke effectiviteit*. Parijs, Bruxelles, éditions de Boeck.
- Baubion-Broye, A., Malrieu, P. en Tap, P. (1987). L'interstructuration du sujet et des institutions, *Bulletin de Psychologie*, 379, 5-9, 435-447.
- Bayle, G. (1997) *Paul - Claude Racamier*. Parijs, PUF.
- Bettelheim, B. (1943) Individueel en massagedrag in extreme situaties. *The Journal of Abnormal and social psychology*, vol. 38, n° 4, 417-452.
- Bettelheim, B. (1952). *Overleven en andere essays*. New York, Alfred Knopf.
- Bettelheim, B. (1979) Overleven. "De vrede die heerst in een totalitaire samenleving wordt gekocht tegen de prijs van de dood van de ziel", Parijs, Robert Laffont.
- Block, J. (1950) *Een experimenteel onderzoek naar het construct van ego-controle*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Stanford University.
- Block, J.H. (1951) *Een experimentele studie van topologische representatie van ego-structuur*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Stanford University
- Block, J.H. en Block, J. (1980) De rol van ego-controle en ego-veerkracht in de organisatie van gedrag. In W.A. Collins (Ed) *Minnesota symposia over kinderpsychologie* Vol. 13, 39-101.
- Bouffard, L. (2004) die Csikszentmihalyi, M. van 1990 cf. *Vivre heeft* vertaald, aangepast en bijgewerkt. *Psychologie du bonheur*, Parijs, Robert Laffont.
- Brandstadter en Renner (1990) geciteerd door L. Bouffard in Csikszentmihalyi, M. de 1990 cf. *Vivre. Psychologie du bonheur*, Parijs, Robert Laffont. (p.247).
- Camilleri, C., Kastersztein, J., Lipiansky, E.D., Malewska - Peyre, H., Taboada - Leonetti, I. & Vasquez, A. (1990) *Strategieën van identiteit*. Parijs, P.U.F.
- Cardoso, M.R. (2003) Retrato: Louco, Saddam? Se calhar um pouco. Maar de oude "Senhor de Bagdad" is ook het resultaat van een traumatische jeugd en een leven vol oorlogsgeweld. *Visão*, 18 de Dezembro de 2003.

Cicchetti, D., Rogosch, F.A., Lynch, M., & Holt, K.D. (1993). Veerkracht bij mishandelde kinderen: Processen die leiden tot adaptieve uitkomsten. *Development and Psychopathology*, 5, 629-647.

Claudiel, P. (1965) *Œuvres en prose*, (p. 1205), Parijs, Gallimard

Cloutier, R. (2001) La coparentalité in Cloutier, Filion en Timmermans *Les parents se séparent... op. cit. blz. 71-89*

Csikszentmihalyi, M. (1990) *Flow: De psychologie van optimale ervaring*, New-York, HarperPerennial/HarperCollins

Csikszentmihalyi, M. (2004) *Leven. Psychologie van het geluk*, Parijs, Robert Laffont.

Cyrulnik, B. (1998) Inleiding, In B. Cyrulnik (Ed.) *Ces enfants qui tiennent le coup* (Pp. 7-11), Marseille. Hommes et Perspectives.

Cyrulnik, B. (1999) *Un merveilleux malheur*. Parijs, Odile Jacob.

Durning, P. (1995) *Opvoeding in familiekring: acteurs, processus et enjeux*. Parijs, PUF

Easterbrooks, A., Davidson, A., & Chazan, R. (1993). Psychosociale risico's, hechting, en gedragsproblemen bij schoolgaande kinderen. *Ontwikkeling en Psychopathologie*, 5, 389-402.

Eiguer, A. (1989) *Le pervers narcissique et son complice*, Parijs, Dunod.

Eiguer, A. (1991) *De waanzin van Narcissus. La double conflictualité psychique*. Parijs, Dunod

Eiguer, A. (1995) *Le cynisme pervers*. Parijs, L'Harmattan

Eiguer, A. (1997) *Petit traité des perversions morales*, Parijs, Bayard éditions

Eiguer, A. (1999) *Du bon usage du narcissisme*. Bayard edities.

Eiguer, A. (2001) *Van seksuele perversies naar morele perversies. La jouissance et la domination*. Parijs, Odile Jacob.

Erikson, E.H. (1968) *Identity: Youth and Crisis*, New York, Norton

Erikson, E.H. (1950) *Kindertijd en samenleving*. New York, Norton

Esparbès-Pistre, S. en Tap, P. (2001) Identiteit, project en aanpassing in de volwassenheid. *Carriérologie. Revue francophone internationale*, vol. 8, n° 1, 133-145

Farber, EA, & Egeland, B. (1987). Onkwetsbaarheid bij misbruikte en verwaarloosde kinderen. In E. J. Anthony & B. J. Cohen. (Eds). *Het onkwetsbare kind*, pp. 253-288. New York: Guilford Press.

Fisher, G.N. (1994) *Le ressort invisible*. Parijs, Seuil.

Freud, A. (1946) *Das Ich und die Abwehrmechanismen*. Tr.fr. *Het Ego en de verdedigingsmechanismen*. 1949, Parijs, PUF.

Garnezy, N., & Rutter, M. (1983). *Stress, coping, en ontwikkeling bij kinderen*. New York: McGraw-Hill Book Company.

Grossman, F.K., Beinashowits, J., Anderson, L., Sakurai, M., Finnin, L., & Flaherty, M. (1992). Risico en veerkracht bij jonge volwassenen. *Tijdschrift voor Jeugd en Adolescentie*, 21(5), 1-22.

Habermas, J. (1987) *Theorie van de communicatieve actie*. Fayard, 2 delen.

Hanus, M. (1998) ; *Les deuils dans la vie : deuils et séparations chez l'adulte, chez l'enfant* / pref. by Prof. Serge Lebovici. - 2e ed - Parijs: Maloine

Hanus, M. (2001) *Veerkracht tegen welke prijs? Overleven en opkrabbelen*. Parijs, Maloine

Himelin, MJ, & McElrath, JA. (1996). Veerkrachtige overlevenden van seksueel misbruik van kinderen: Cognitieve coping en illusie. *Kindermishandeling en verwaarlozing*, 20, 747-758.

Hirigoyen, M.F. (1998) *De morele kwelling. La violence perverse au quotidien*. Parijs, La découverte en Syros.

Hirigoyen, M.F. (2001) *Le harcèlement moral dans la vie professionnelle*. Parijs, La découverte en Syros.

Huey, S.J. en Weisz, J.R. (1997) Ego-controle, ego-veerkracht en vijf-factorenmodel als voorspellers van gedrags- en emotionele problemen bij klinisch verwezen kinderen en adolescenten. *Journal of abnormal psychology*, vol. 106, n° 3, 404-415.

Hurni, M. en Stoll, G. (1996) *La haine de l'amour. La perversion du lien*. Parijs, Lharmattan

Hurni, M. en Stoll, G. (2002). *Psychische schade in het dagelijks leven. Perversion narcissique dans les familles*. Parijs, Lharmattan.

Kahana, E, Kahana, B, Harel, Z, & Rosner, T. (1988). Omgaan met extreem trauma. In J.P. Wilson, Z. Harel, & B. Kahana (Eds.) *Menselijke aanpassing aan extreme stress: Van de Holocaust tot Vietnam*, 55-79. New York: Plenum.

Lazarus, RS, & Folkman, S. (1984). *Stress, beoordeling, en coping*. New York: Springer.

Mages, N.L. en Mendelsohn, G.A. (1979) *Effecten van kanker op het leven van patiënten: Een personologische benadering. Gezondheidspsychologie*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Malrieu, P. (2003) *La construction du sens dans les dires autobiographiques*. Toulouse, Erès

Mangham, C., McGrath, P., Reid, G. & Stewart, M., (1995) *Psychological spring: relevance in the context of health promotion. Gedetailleerde analyse*. cf. www.hc-sc.gc.ca/hecs-

[sesc/sca/publications](#) (environmental health and consumer safety service (sesc) en Canada's drug strategy (sca) van de Canadese regering. (gc).

Parsons, T. (1966) *Samenlevingen: evolutionaire en vergelijkende perspectieven*. New York, Prentice-Hall

Parsons, T. (1971) *Sociétés : Essai sur leur évolution comparée*, Paris, Dunod (Tr.fr. de 1966)

Piaget, (1975) *L'équilibration des structures cognitives, problème central du développement*, Parijs, PUF.

Racamier, P.C. (1987) De la perversion narcissique, *Gruppo*, 3,11-27.

Racamier, P.C. (1991) Rond incest. *Gruppo*, 7, 49-65

Racamier, P.C. (1992) *Le génie des origines. Psychoanalyse en psychose*. Parijs, Payot.

Racamier, P.C. (1995) *L'inceste et l'incestuel*. Parijs. Les éditions du collège.

Roth, S, & Newman, E. (1991). Het proces van het verwerken van seksueel trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 4, 279-297.

Rogers, (1951) *Cliëntgerichte therapie*, Boston, Houghton Mifflin

Rogers, C. (1977) *Carl Rogers over persoonlijke kracht*, New-York, Delacorte Press

Rogers, C. (1979) *A Personalist Manifesto*, Tr.fr. van 1977. Parijs, Dunod.

Roth, S, & Newman, E. (1991). Het proces van het verwerken van seksueel trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 4, 279-297.

Rowland, J.H.. (1989) Intrapersoonlijke hulpbronnen: coping. In *Handboek psycho-oncologie: psychologische zorg voor de patiënt met kanker*. New York: Oxford University Press.

Runtz, MG, Shaelow, JR. (1997). Sociale steun en copingstrategieën als mediators van aanpassing bij volwassenen na kindermishandeling. *Kindermishandeling en verwaarlozing*, 21, 45-51.

Seeman (1959) Over de betekenis van vervreemding. *American sociological review*, 24, 783-791.

Sordes-Ader F., Fsian H., Esparbès S., & Tap P. (1995) Copingstrategieën en sociale wenselijkheid. Lissabon, *Aprendizagem Desenvolvimento* , Institut Piaget, vol. IV nr. 15-16, 165-173.

Stoller, R. (1975) *Perversie: de erotische vorm van haat*. New York, Pantheon. Fr. Fr. *La perversion: forme érotique de la haine*, Parijs, Payot, 1978.

Tap, P. (1988) *De Pygmalion Society? Sociale integratie en persoonlijke ontplooiing*. Parijs, Dunod.

Tap, P. (1996) *A Sociedade Pigmaliao. Integração social e realização da pessoa*. Lisboa, Instituto Piaget.

Tap, P.; Esparbès, S. & Sordes-Ader, F. (1995) Coping and personalisation *Bulgarian Journal of Psychology*, 2, 59-80.

Tap, P. & Oubrayrie, N. (2004) Dynamique transactionnelle et relations de pouvoir entre adolescents et parents (analytique critique de l'empowerment) *VIIIème congrès AIFREF*, 2001, Saint-Sauveur des Monts, Québec, Canada

Tap, P. & Vasconcelos, M. de L. Vasconcelos (eds.) (2004) *Psychologische kwetsbaarheid en onzekerheid. Comparaisons franco-portugaises*. Toulouse, Erès, Fundação Bissaya-Barreto.

Tap, P. & Vasconcelos, M. De L. (Co.) (2004) *Precariedade e Vulnerabilidade psicológica; Comparações franco-portuguesas*. Coimbra, Fundação Bissaya-Barreto, Erès.

Tap, P. & Vinay, A. (2000) Dynamique des relations familiales et développement personnel à l'adolescence. In J.P. Pourtois & H. Desmet *Le parent éducateur* (blz. 87-157), Parijs, PUF.

Tisseron, S. (2003) Ces mots qui polluent la pensée : " Résilience " ou la lutte pour la vie. www.monde-diplomatique.fr; Août 2003.

Torrance, E.P. (1962) *Het begeleiden van creatief talent*. New York, Prentice-Hall.

Vanistendael, S. (1998) Sleutels tot worden: veerkracht. Les Vendredis de Châteauvallon, nov. 1998. Les cahiers du BICE (Bureau International Catholique de l'Enfance), Genève.

Vinay, A., Esparbès-Pistre, S. & Tap, P. (2000) Gehechtheid en copingstrategieën in de veerkrachtige individuele *International Review of Family Education*. Speciaal nummer over veerkracht, 4, 1, 9-36.

Wallon, H. (1941) *L'évolution psychologique de l'enfant*, Parijs, Armand Colin (5e ed. 1957).

Werner, EE, & Smith, RS (1982). *Kwetsbaar maar onoverwinnelijk: Een onderzoek naar veerkrachtige kinderen*. New York: McGraw-Hill Books.

Wolin, S.J. and Wolin, S. (1993) *The Resilient Self: How Survivors of Troubled Families Rise Above Adversity*. New York: Villard Books.